

Тема 2. Бухгалтерський облік у середні віки. Розвиток вартісної парадигми.

Античний світ помирав у муках. За словами письменника Е. Замятіна, «неспокій був всюди в Європі, воно було в самому повітрі, їм дихали. Всі чекали війни, повстань, катастроф. Ніхто не хотів вкладати грошей в нові підприємства. Натовпи безробітних йшли по вулицях і вимагали хліб. Хліб ставав все дорожчим, а гроші з кожним днем падали в ціні». Тоді ніхто не знав, що в той же самий час народжувався новий світ. Його знаком стало позбавлення влади 24 серпня 476 р. останнього імператора Римської імперії – Ромула Августула. Згідно історичному календарю античний світ помер. Починався новий час, але традиції римської бухгалтерії, що жеврили в монастирях, стали основою європейської бухгалтерії. Це видно з того, як розвивалися обчислення, як регламентувався облік, як шукали доказів його правильності, як контролювали рух грошових коштів, проводили колацію і вели контокорент, які були контроль господарської діяльності і оцінка фактів господарського життя. Виникнення бухгалтерської професії і спеціальної літератури – ось головні аспекти в обліку того далекого часу.

Обчислення. В усякому разі одна традиція зберігалася – записи тих часів, так само як і в стародавньому світі, були переповнені помилками і граматичними, і арифметичними. Приблизність як принцип лежала в основі вчинків людей. Вони розділяли явища на великі і маленькі, прикидали: більше – менше. Для повсякденного життя цього було досить, люди часто не уміли ні писати, ні читати, ні вважати. Фізична робота здавалася легшою, а арифметичні підрахунки «вимагають від нещасних обчислювачів глибокої уваги і дуже швидко стомлюють розум». Звичка – ось головний принцип рахункових працівників. Коли Фібоначчі (1202 р.) ввів арабські цифри, тобто замінив адитивну римську систему числення позиційною десятковою, знадобилися більше трьох століть, щоб бухгалтери усвідомили перевагу нових цифр. З розповсюдженням арабських цифр, вимірювальних приладів і зростанням математичних знань «миром опановує ідея точності, і на зміну миру приблизності приходить мир прецизійності». Цікаво відзначити, що точність підрахунків зростає у міру усвідомлення його відносності.

Регламентация обліку одержала визнання перш за все в сільському господарстві. Так, в капітулярії Карла Великого (датується кінцем VIII – початком IX у.) вказано на необхідність один раз в рік (до Різдва) уявляти звіт про доходи, і приведенний порядок здачі власнику грошей. У ньому він наказує також ведення двох окремих реєстрів для обліку витратних і обліку прибуткових операцій (залишки фіксувалися в особливому списку). Зростанню юридичної обґрунтованості облікових записів сприяла і така унікальна в історії цивілізації подія, як рецепція римського права. Услід за ним почало формуватися і торгове (господарське) право. Так, в другому тисячолітті купцями стали створюватися посередницькі суди, які виробляли певні вимоги до записів. Ось правила, прийняті в XIII в. для середземноморських купців: 1) завершені операції записуються відповідно до

зростаючого порядку їх дат; 2) у бухгалтерських книгах між записами не повинно бути порожніх місць; 3) по кожній операції повинна бути зроблена посилання на дозволяючий її документ; 4) всі числа повинні бути буквені, але зовсім не цифрові, щоб не було підробок.

Першою країною, що встала на шлях державної регламентації обліку, очевидно, була Іспанія. Приблизно у 1263 р., під час царювання Альфонса Мудрого, в Кастилії був виданий спеціальний закон про обов'язкове щорічне складання звітності державними підприємствами, що управляють.

Достовірність. Довгий час люди середньовіччя вважали, що усне свідцтво достовірніше за письмове, бо останнє можна підроблювати, а перше немає. Такий погляд був пануючим аж до XIV в. І це призводило до того, що керівник у присутності господаря або уповноваженого на те осіб повинен був вголос розповісти про все, що він бачив, чув і робив. Під час звіту велися жаркі дебати між керівником, який зменшував доходи, і що слухає, мета якого полягала в тому, щоб розкрити факти безгосподарності. У цій суперечці визначався борг керівника, і всі суми, за які він не міг відзвітувати (виправдатися), безжально стягалися з нього. (Достоїнства усних свідчень дійшли до нашого часу у вигляді усної, а не письмової, присязи в суді.)

У середньовіччі бухгалтер часто враховував тільки дебіторську заборгованість, бо важливо було не забути витребувати від боржника гроші, а облік кредиторської заборгованості позичальника аніскільки не турбував. Це була печаль того, хто гроші дав.

Облік грошових коштів. До XIII ст. у Західній Європі склалася цікава система обліку касових операцій. Тут в першу чергу слід зазначити досвід курії. Як свідчить касова книга скарбника тата Миколи III (1277 – 1280 р.р.), в першій половині книги містився облік приходу, в другій – витрати. Книги, що відносяться до понтифікатів Мартіна V і Юлія II (1417 р. і 1513 р.), дають уявлення про струнку систему обліку грошових коштів. Кожен прибутковий запис містив наступні реквізити: дата, сума прописом і у правого краю сторінки – цифрами, від кого поступили гроші, підстава платежу. Фіксувалося надходження грошей в іноземній валюті, якщо воно мало місце, і в перерахунку на папські гроші. Оцінка в папській валюті записувалася прописом і цифрами. Кожен витратний запис містив наступні реквізити: дата, посилання на розпорядливий документ, одержувач грошей, сума (порядок аналогічний запису прибуткових операцій), цільове призначення витрати, спосіб оплати. Вверху кожної сторінки касової книги указували рік. Ці книги велися в двох екземплярах: один у касира, інший у бухгалтера. Записи робили або як в книгах при Миколі III, чи ж підряд, причому між записами не повинно було бути вільного місця. Обличчя, на яких покладали ведення касових книг, приносили присягу. Для будь-якого виправлення записів потрібно було мати спеціальну ухвалу, якщо справа стосувалася суми, то різниця записувалася або як прихід, або як витрата; неправильний запис не закреслювався, а підкреслювалася і зверху писався правильний текст. Виправлення у всіх книгах виконував тільки один спеціальний нотаріус.

Залишки по книгах виводилися або щомісячно, або один раз в півріччя. Контроль кошторису витрат і доходів був головною метою обліку.

Слід виділити порядок, прийнятий у тамплієрів: спеціальний черговий касир вів день за днем прибутковий касовий журнал, кожен платник одержував від касира квитанцію. На початку робочого дня в журналі проставлялися дата і ім'я чергового брата – касира. Кожна стаття мала наступні реквізити: за чий рахунок поступили гроші, сума внеску, з вказівкою виду валюти, в окремих випадках з перекладом по існуючому курсу на паризьку валюту, у разі потреби найменування фактичного платника (або посередника), а також причини внеску і, нарешті, вказівка регістра, в якому повинна бути записана сума, що поступила. Витратні операції, якщо гроші виплачувалися з надходжень поточного дня, реєструвалися тут же. Проте основна маса витратних операцій відображалася в окремому журналі. Таким чином, всі записи строго ділилися між двома журналами, регістрами хронологічного обліку. Щодня по цих журналах виводилися підсумки, а потім на основі зроблених в них записів в регістрах систематичного обліку (контокорентні рахунки клієнтів) проводилася розноска. Облік вівся на латинській мові і римськими цифрами.

Цікаво відзначити своєрідні прийоми контролю касових операцій, які ми знаходимо в інструкції про те, що повинні робити службовці Нової Іспанії (17 лютого 1531 р.). Вона передбачала зберігання грошей в скрині з трьома різними замками. Ключі знаходилися у касира, бухгалтера і посередника (особа, якій вручався ключ перед відкриттям каси). Каса відкривалася тільки у присутності трьох осіб. У ній зберігалася касова книга, переплетена, прошнурована з вказівкою числа пронумерованих сторінок. На кожному листі книги проставлялися друк і підпис. Пилип II, великий ентузіаст обліку і контролю, спеціальним указом 1572 р. зажадав, щоб перша і остання сторінки були підписані главою муніципалітету. У першій частині книги записувалися прибуткові, в другій – витратні операції. Копія цієї книги велася в бухгалтерії, і один раз в шість місяців запису обох книг звірялися. Саме облік касових операцій вимагав контролю. Він зводився або до розділення ключів, або операції паралельно відображалися двома бухгалтерами.

Колація і контокорент. Відносини між платниками і одержувачами оформлялися за допомогою бирок-дощечок, на яких робилася нарізка, відповідна певній величині платежу. Дощечка розколювалася упродовж, одна половина залишалася у одержувача (прибутковий ордер), а друга віддавалася платнику (квитанція). Якщо половинки складали, то можна було переконатися в правильності записів. Так здійснювався «лінійний запис». Цей прийом широко використовувався і для віддзеркалення реєстрації переміщення цінностей усередині господарства (між матеріально відповідальними особами). Бирки використовувалися і як «векселі», і як «чеки» у вільному обороті, і як засіб погашення боргів замість готівки. Бирки застосовувалися у всій Європі, але особливо широко – в Англії, де, починаючи з Генріха I (1100 – 1135 р.р.), їх випускало і казначейство. Єпископ Річард Фітцнігель (1176 р.) описав процес виготовлення бирки:

наріз для 1000 фунтів досягав товщини долоні; 100 – ширина великого пальця, 20 – мізинця, 1 – ячмінного зерна; для шилінга – два стрічний наріз з виїмкою, пенні – один наріз без виїмки. Загальна довжина бирки – 12 - 14 см. Відомі випадки, коли власник однієї з половинок намагався підроблювати карби. Проте подібна фальсифікація легко виявлялася. Бирки проіснували в Англії до початку XIX в.

У тій же Англії податкове відомство називалося зоряною палатою, і облік допустимих надходжень вівся по матриці, яка називалася шахівницею. На цій «дошці» фіксувалися зобов'язання, пов'язані з оплатою, і фактично внесені платежі. Це теж був своєрідний контокорент.

Контроль. Розвиток господарської діяльності вимагав і розвитку певних форм контролю за якістю облікової інформації. Следством цього була поява в Англії інституту контролерів (аудиторів). Термін виник не випадково. Оскільки більшість посадовців у той час були безграмотні, остільки і перевірки піддавалися не стільки документи, скільки усні свідчення тих, що перевіряються, а висновок аудитора починався словами: «вислухано аудиторами, що підписалися нижче». Появу аудиторів було пов'язано з необхідністю гарантувати правильність звітності. Перша згадка про аудиторів відноситься до 1299 р., а 24 березня 1324 р. Едуард II призначив трьох державних аудиторів. Ім'я одного з них – Джон де Пайкеслей – збереглося до наших днів. У указі про призначення мовилося, що аудитори покликані: «запитувати, слухати і брати всі рахунки, які були введені і які будуть введені в провінціях: Оксфорд, Беркенхед, Саутхемптон, Уельсі, Сомерсетшир і Дорсеті, робити і позначати все, що аудитори з рахунками робити повинні». Є немало історичних свідоцтв, підтверджуючих активну діяльність аудиторів впродовж всього середньовіччя.

Досить своєрідним прийомом подальшого контролю була його відсутність, що спричиняло за собою властиве цьому зло: фінансисти захоплювали народні пожитки і обертали в свою користь гроші, призначені для казначейства. Але коли їх грабежі перевищували міру, їх вішали – такий був у той час сумарний прийом контролю.

Оцінка. Цей обліковий прийом був нерозривно пов'язаний з цінами. Ціни формувалися в торгівлі, яка в епоху середньовіччя розглядалася як не продуктивна, а швидше як розподільно-споживна сфера діяльності, і у зв'язку з цим її мета зводилася до покриття витрат, а не до отримання прибутку, що підтверджується документами того часу. Так, облікові книги Тевтонського ордена, що дійшли до нас, відносяться до торгових операцій (1399 і 1404 р.), показують, що метою обліку була реєстрація руху товарів, а не облік господарських результатів. Проте були і інші приклади.

У книгах ростокського купця Іоганна Тельнера (1345 – 1350 р.р.), що дійшли до нас, ми знаходимо методику обліку, засновану на необхідності виявлення результатів по кожній партії товарів. В цілому партійний метод обліку був пануючим в епоху пізнього середньовіччя. У роздрібній торгівлі часто замість однієї касової велися дві книги: покупок і продажів. Різниця їх даних показувала прибуток (витрати фіксувалися в першій книзі). В цьому

випадку рахунки товарів були не потрібні, оскільки їх рух було представлено в двох названих книгах.

Проте реєстрація в облікових книгах завжди вимагала оцінки, і середньовічні схоласти виходили не стільки з реальних ринкових цін, а з цін ідеальних, справедливих, встановлених владою, тобто вони мислили не про суще, а про належне. Їх гасло звучало так: «справедливість перш за все».

Середньовічне суспільство боролось за справедливі ціни. Їх головним ідеологом був великий філософ Хома Аквінський (1225 – 1274 р.р.). Він під справедливою ціною розумів «ціну, що служить мірою вартості корисних для життя речей... Якщо ціна перевершує вартість речі або, навпаки, вартість речі перевершує ціну, потрібна справедливістю рівність збільшується. Тому несправедливо і незаконно продавати річ дорожче або дешевше за її вартість». Простіше: справедлива ціна – це собівартість плюс націнка, що забезпечує стандартний мінімум життя продавцю. Якщо продавець завищує справедливу ціну – він наживається, якщо занижує, то бідніє. У першому випадку він розоряє громадян, в другому – громадяни розоряють його. То і інше несправедливо.

Професійні послуги. В середні віки незалежними особами за платню стали виявлятися професійні послуги у області обліку. Починаючи з VIII в., з'являються мандруючі писарі, бродячі бухгалтери і навіть їх артїлі. Вони за платню складали звіти. Звіт мав рубрики: 1) надходження по манору; 2) інші надходження; 3) разом надходжень; 4) витрати по манору; 5) витрати інші і здані власнику гроші; 6) разом витрат; 7) залишок засобів на кінець періоду. На початку звіту, в прибутковій частині, перераховувалися недоїмки минулих періодів.

Облікова література. За часів розквіту середньовіччя з'явилися спеціальні трактати. Автор одного з них, домініканський чернець Вальтер Хенлі, вимагав: 1) ретельної перевірки звіту; 2) щорічної інвентаризації для звірки облікових і натуральних залишків; 3) строгої інвентаризації дебіторської заборгованості; 4) підтверджень, свідків, про правильність зазначених у звіті цін, оскільки трапляється, що представляють звіт перебільшуючи вартість покупки і зменшуючи виручку від продажу. І нарешті, один з трактатів того часу вимагає: «Перш за все підзвітна особа повинна присягнути в тому, що представляє вірний і законний звіт в одержаних доходах за рахунок пана і що в свій сувій він включив тільки законні витрати з повним дотриманням інтересів пана. Так само і писар повинен присягнути в чесному складанні звіту». Далі йдуть міркування про ревізію, суть якої зводилася до співставлення вихідного залишку попереднього звіту з вхідним залишком даного звіту.

У середньовіччі формуються дві основні парадигми обліку – камеральна та проста бухгалтерія. Перша виходила з того, що основним об'єктом обліку виступають каса, її очікувані надходження і також виплати з неї. Таким чином, тут доходи і витрати були задані. Друга припускала облік майна, включаючи касу, а доходи і витрати ставали для бухгалтера шуканими. Але, так чи інакше, зростання товарного господарства висувало на перше місце облік грошової

готівки і грошових зобов'язань (векселів, чеків). Пануючою в Європі була проста бухгалтерія.

Як показав німецький економіст В. Зомбарт (1863 – 1941 р.р.), проста бухгалтерія існувала в обліку купців у вигляді хронологічного запису поточних оборотів в записниках, замінюючи «вузлики на хустках, які зав'язують селяни, що відправляються в місто на ринок». Ці записники були не тільки, а часом і не стільки бухгалтерськими регістрами, скільки сімейними оповіданнями. Не випадково в них ми знаходимо відомості про війну, епідемії і т.д.

І звідси слідує дуже важливий висновок: у ті часи облік і приватне життя не розділялися і складали єдине, часто нерозривне, ціле.